

לשכת רב הקמפוס

הפקולטה למדעי היהדות

דף שבועי

פרשת בראשית, תשס"ט
מספר 780

מאת המרכז ללימודי יסוד ביהדות
ע"ש הלנה ופאול שולמן

ברכת רקטור האוניברסיטה לדף השבועי

בכל שנה, בתום חגי תשרי, פותח העם היהודי במסע דתי, עיוני ותרבותי מרתק שלאורכו פזורות 54 תחנות – הלוא הן פרשיות-השבוע שבתורה הנקראות מדי שבת בבית-הכנסת. סיפורי התורה שבים ובאים במחזוריות קבועה, לכאורה כמכרים ותיקים שאינם יכולים לחדש לנו הרבה, אולם הם מספקים מספר רב ומרשים של זוויות ראייה ופרשנות. בתלמוד הבבלי נאמר על זה: "דבי ר' ישמעאל תנא: 'וּכְפָטִישׁ יִפְצֹץ סָלַע' (יר' כג: כט) – מה פטיש זה מתחלק לכמה ניצוצות, אף מקרא אחד יוצא לכמה טעמים" (סנהדרין לד ע"א).

הנה כי כן, גם אם הטקסט המקראי עצמו קבוע ועומד, הרי בכל עת אפשר לגלות בו פנים חדשות. בעניין זה כותב הרב ישראל-מאיר לאו:

הקו החינוכי הוא שאף פעם לא גומרים ללמוד את התורה, ולעולם אין לחוש כאילו כבר קראנו ולמדנו די הצורך וכי אנו יודעים את ה'חומר' היטב. תמיד צריך להתחיל בלימוד התורה מחדש, ולהרגיש כי אין מסיימים את התורה. כל ימינו אנו בבחינת 'תלמיד חכם', ולא 'חכם' – הדגש הוא על ה'תלמיד', שכן אדם חייב להפנים כי אינו יודע את התורה כולה, ועליו לשנן, ללמוד וללמד כל חייו. תורה - ללא הפסקה.

בין עשרות דפי פרשת השבוע המתפרסמים בראש חוצות תופס מקום של כבוד "הדף השבועי" של אוניברסיטת בר-אילן. לא רק סוגיות חשובות בחמשת חומשי התורה נידונות בו, אלא אף נושאים עקרוניים הקשורים במועדי ישראל, והכול מזווית ייחודית הכורכת יחדיו תורה ומדע על פי הקו האקדמי החינוכי שאימצה האוניברסיטה מראשית ימיה. חברי הסגל באוניברסיטה התורמים מפרי עטם לדף השבועי משלבים בין מורשת ישראל וערכי היהדות לידע העדכני בתחומי מדעי הרוח, מדעי החברה, מדעי החיים, המדעים המדויקים והמשפטים. לעתים ביאורי הכותבים לפרשה הם תמצית של מחקרים אשר הוצגו בהרחבה בכמות אחרות, ולעתים הם עצמם משמשים נקודת מוצא למחקר בעתיד.

כ-14 שנים חלפו מאז עשה הדף השבועי של בר-אילן את צעדיו הראשונים, ובמהלכן ראו אור כ-780 גיליונות. מספר מרשים זה מלמד על מפעל יציב ובר-קיימא, שהביקוש אליו הולך וגובר במשך הזמן. עושר התכנים והנושאים הנידונים בדפים עונה על צורכיהם של ציבורים מגוונים בעלי השקפות ונתוני רקע שונים בישראל ובעולם היהודי.

ברכותיי החמות נתונות למרכז ללימודי-יסוד ביהדות ע"ש פאול והלנה שולמן וללשכת רב הקמפוס, האחראים על פרסום הדף השבועי, ולמרכז המחשבים שאנשיו מפיצים את הגיליונות באינטרנט ובדוא"ל. כולי תקווה שנמשיך להגדיל תורה ודעת ולזכות בהן את הרבים.

בברכת שנה טובה ופורייה,
פרופ' יוסף מניס
רקטור האוניברסיטה

מות תמותון – עונש או תיקון? לדרכו של בעל 'אור-החיים'

בריאתו של העולם הושלמה, והאדם שנברא בצלם אלוקים ונקבע לשליט הארץ מעד וחסא. החשש ממעידה נוספת מוביל להרחקתו מגן העדן, כמתואר בשלושה פסוקים (ג: כב-כד):

וַיֹּאמֶר ה' אֱ-לֹהִים הֵן הָאָדָם הָיָה כְּאֶחָד מִמְּנוּ לִדְעַת טוֹב וְרָע וְעַתָּה פֶּן יִשְׁלַח יָדוֹ וְלָקַח גַּם מִצֵּץ הַחַיִּים וְאָכַל וְחָי לְעֹלָם... וַיִּגְרַשׂ אֶת הָאָדָם וַיִּשְׁפֹּן מִקֶּדֶם לִגְן עֵדֶן אֶת הַפְּרִימִים וְאֶת לֶחֶט הַחַרְבַּת הַמִּתְהַפֵּכֶת לְשֹׁמֵר אֶת דֶּרֶךְ עֵץ הַחַיִּים.

תיאור זה מציב במרכז האירועים הדרמטיים שהתרחשו בחייו של האדם הראשון שני עצים, שכל אחד מהם מייצג מתח דיאלקטי בין אלוקים ובין יציר כפיו – האדם. כל אחד מן העצים מסמל את התכונות המשותפות לאלוקים ולאדם, אך כל אחד מהם מסמל גם את השוני ביניהם. בתהליך בריאתו של האדם נשללה ממנו חכמת הטוב והרע, והיעדר חכמה זו יצר את גבולות ההבחנה בין יכולותיו המוגבלות של האדם ובין יכולותיו הבלתי מוגבלות של האלוקים. ברם לא היה די בהבחנה בריאתית זו. האדם נדרש להפנים במעשיו את אי-השוויון המטפיזי בינו ובין בוראו. שמירת הצו שלא לאכול מפרי העץ סימלה את התנאי לקיומה של תודעה זו, עם זה היעדרה של חכמת הטוב והרע מן האדם לא פגם במעמדו הרם במרכז גן העדן, שרוי בהרמוניה קוסמית אידיאלית.

כמו עץ הדעת גם מקומו של עץ החיים נקבע במרכז הגן והוצב אל מול עיניו הבוחנות של האדם. גם הוא סימל את קיומה של תכונה משותפת לאלוקים ולאדם – חיי הנצח. בשני המקרים נדרשה התערבות אקטיבית להשיג או להשלים תכונות אלה, ובשני המקרים פעל האדם להפרת הסטטוס-קוו כדי לנסות להשיג שוויון עם חכמת האלוקים. תגובתו של אלוקים שונה ממקרה למקרה: במקרה הראשון לא נמנעה מן האדם הבחירה לפעול להפרת הסטטוס-קוו, אך במקרה השני נשלל חופש הבחירה באמצעות: "ויגרש את האדם... לשמר את דרך עץ החיים" (שם).

חז"ל ופרשני התורה לדורותיהם העלו תמיהות רבות, ומפאת מורכבותן נדון בשתיים מהן:

- א. מה מהות השוויון שטומן בחובו עץ הדעת, ומדוע נשללה חכמת הטוב והרע מן האדם?
 - ב. מדוע נזכר קיומו של עץ החיים כבר בראשית הבריאה, בטרם הוטל על האדם עונש המוות, שהרי אין כל ערך מעשי לאפשרות קיומם של חיי נצח ללא קיום המוות?
- אין אני מתיימר לפתור תעלומות אלה, אך נראה שכל ניסיון להבין משהו מתעלומות אלה עובר דרך פרשנותם של שני צמדי המילים: "כאחד ממנו" ו-"דרך עץ-החיים". הניסיון להבין את מהות השוויון הבריאתי המתואר בצמד המילים "כאחד ממנו" יסייע להבין את אופיו ותכונותיו של האדם לאחר השינוי, ואילו פענוח "דרך עץ-החיים" יסייע להבין מדוע נחסמה בפני האדם הדרך אל עץ החיים, ואילו דרכו אל עץ הדעת לא הוגבלה מלכתחילה.

"כאחד ממנו"

האות כ"ף במילה 'כאחד' מבטאת את הדמיון בין המתאר למתואר ומה שנותר מדמיון זה. על הדמיון עמדה התורה בבריאת האדם לפני החטא וכפי שתיארה בפסוק "נִצְעָשָׁה אָדָם בְּצַלְמֵנוּ כְּדְמוּתֵנוּ" (בר' א: כו). שני מרכיבים משותפים הם: ה'צלם' וה'דמות'. אם מרכיב הצלם מתואר בזהות מלאה – "בְּצַלְמֵנוּ", הרי מרכיב הדמות מתואר בכ"ף הדמיון – "כְּדְמוּתֵנוּ", שאינו מבטא זהות מלאה אלא מדומה, ושניהם יחד מתארים את ההשוואה המתבטאת במילה "כאחד". על משמעותם של תיאורים אלה עמדו חז"ל ופרשני המקרא לדורותיהם. כל אחד בדרכו יצק תוכן פרשני למשמעותם של מושגים אלה באמצעות ראייתם כמטפורה. וכך מפרש המדרש:

מה בין צלם לדמות, אלא שהצלם הוא על תואר מראית הדבר, והדמות הוא תיקון הפנים,

ודומה להם 'סר צלם' (במ' יד: ט); 'ודמות פניהם פני אדם' (יחז' א: י).¹

בצלמנו. שיהיה לו רוח חיים: 'כְּדְמוּתֵנוּ'. שיהיה לו חכמה ובינה מעין חכמה של מעלה,

וכמה דאת אמר 'וּתְחַסְרֵהוּ מִעֵט מֶ-אֱ-לֹהִים וְכַבֹּד וְהִדָּר תְּעַטְרֵהוּ' (תה' ח: ו).²

המדרש מתמודד עם הסכנה שבהגשמת הא-ל באמצעות מושגים אלה ומעניק להם משמעות פונקציונאלית המייחדת את המין האנושי. ה'צלם' מתאר את היכולות השכליות הייחודיות

¹ פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית, פרק א, כו.

² מדרש אגדה (בוכר) בראשית, פרק א, כו.

לאדם. מושג ה'דמות' מייחד את המין האנושי בצורת פניו, אך אין הכוונה רק לציור פניו, אלא יכולתה של המסגרת הצורנית להביע את תכונות ה'צלם' ולהביא להשתקפותן של ההבעות השכליות.

בבואו להרחיק כל מחשבה שעלולה לייחס גשמיות לבורא פירש הרמב"ם את תוכנו של המושג 'צלם' כך: "וזהו שם שלא יפול על הש"י כלל חלילה וחס... הוא אשר בעבורו תהיה ההשגה האנושית. ומפני ההשגה הזאת השכלית נאמר בו, בצלם א-להים ברא אותו".
ואשר ל'דמות' כותב הרמב"ם:

אמנם דמות הוא שם מן דמה והוא גם כן דמיון בענין, כאמרו דמיתי לקאת מדבר, לא שדמה לכנפיה ונוצתה, אבל דמה אבלו לאבלה... ר"ל מפני השכל הא-להי המדובק בו, שהוא בצלם א-להים ובדמותו, לא שהשם יתברך גוף שיהיה בעל תמונה.³
מדרשי חז"ל אחרים רואים במושגי הבריאה הללו את היתרונות המייחדים את האדם ומעניקים לו את הלגיטימציה לתפקידו הבריאתי כשליט העולם:

אמר הקב"ה אני מלך בעליונים ואדם מלך בתחתונים, מה עשה הקב"ה הכניסו לגן עדן ועשאו מלך שם שנאמר 'וַיִּטַע ה' אֶל-הַיַּם' (ב: ח) ויבא שם את האדם אין כתיב כאן אלא וישם, מהו וישם כשם שאתה אומר 'שום תְּשִׁים עָלַיךְ מֶלֶךְ' (דב' יז: טו).⁴
לאור פרשנות זו אפשר לומר שהאדם נתייחד בשלוש תכונות-על הגלומות במושגים 'צלם' ו'דמות', ושלושתן יוצרות חיץ ברור בין האדם ובין כל נברא אחר:
א. יכולת אינטלקטואלית.
ב. חופש בחירה.
ג. יכולות שלטוניות.

חופש הבחירה והיכולת האינטלקטואלית מאפשרים לאדם לפעול על-פי רצונו והבנתו, שלא כשאר בעלי החיים, שתהליך בריאתם סותם את הגולל על יכולתם להשפיע על חייהם. דה עקא, שיתרון זה טומן בחובו דיאלקטיקה בריאתית מובנית, כעולה מתיאורי הבריאה: "וַיִּצְרָה ה' אֶל-הַיָּם אֶת-הָאָדָם עֶפְרָן מִן-הָאֲדָמָה וַיִּפַּח בְּאָפָיו נְשָׁמַת חַיִּים" (ב: ז): מחד גיסא תהליך הבריאה שווה לזה של בעלי החיים, כמתואר בהמשך הכתוב: "וַיִּצְרָה ה' אֶל-הַיָּם מִן-הָאֲדָמָה כָּל-חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל-עוֹף הַשָּׁמַיִם" (ב: יט), ומאידך גיסא ניכר השוני: "וַיִּפַּח בְּאָפָיו נְשָׁמַת חַיִּים" (ב: ו). נשמת החיים היא המרכיב הרוחני בתהליך בריאתו של האדם. הביטוי הצורני-חומרי של המרכיב הרוחני משתקף מבעד לתכונות-העל 'צלם' ו'דמות', והוא גם מעניק לאדם את תחושת הקיום הנצחי,⁵ ואילו המרכיב החומרי בתהליך בריאת האדם, אשר מקורו מן האדמה, מעניק לאדם את תכונת החידלון, ובעקבותיה תכונת ההישרדות, ככל חומר אחר ביקום. שני המרכיבים פועלים כל אחד בכיוון מנוגד לזה של האחר ולכן יוצרים מאבק מתמיד בדרכי התנהגותו של האדם. בהתמודדות הראשונה בין מרכיבים אלה יתרון הרוח היה לו לרועץ: האדם מעד וגורש מכל אורחות החיים של גן העדן.

דרך "עץ החיים"

כחלק מהשינוי במעמדו של האדם נשללה ממנו היכולת לשוב ולבחור בחיים הנצחיים; נחסמה בפניו הדרך אל עץ החיים שבגן, ואולי בזה נמנעה ממנו האפשרות לחיי נצח, אף שהשאיפה לחיי נצח נותרה טבועה בו. פרשנות רבה נכתבה בסוגיה זו, והדעות נעות מקצה לקצה:⁶ יש שסברו שאכילה מפרי עץ החיים הייתה מעניקה לאדם חיי נצח, כמשמעו הפשוטה של הכתוב, ויש שסברו שחייו של האדם נקצבו מראש, ואין לפרש את המילים "וחי לעולם" כחיי נצח, אלא חיים ארוכים, כמו "וַעֲבָדוּ לְעֵלִים" (שמ' כא: ו).⁷ מתוך כל הפרשנות הקיימת בחרתי להציג את פירושו המיוחד של ר' חיים בן עטר. השאלה שהצגנו בראש עיוננו על אודות מהותו ומקומו של עץ החיים קשורה בשאלה נוספת שהעלה בפירושו 'אור החיים' לתורה (בר' ג: כג): "למה לא

³ **מורה הנבוכים**, חלק ראשון, פרק א. גם הראב"ד נותן בפירושו לתארים אלה משמעות מושאלת: "שמלת צלם ומלת דמות הם נרדפים, ומעולם לא נרצה בהם בלשון העברי, אלא חקוי דבר". ספר האמונה הרמה לראב"ד, מאמר שני, עיקר ו, ד"ה ונשוב עתה.

⁴ **פסיקתא רבתי** (איש שלום), הוספה א, פיסקא א – שור או כשב.

⁵ **זוהר**, כרך א (בראשית), פרשת בראשית, דף כז עמוד א.

⁶ כפי שרש"י מפרש את פסוק כב בפרק ג: "ויש מדרשי אגדה, אבל אין מיושבין על פשוטו".

⁷ ראב"ע לבראשית ג: ו. ועיין מדרש תנחומא (ורשא), פרשת וישב, סימן ד.

חש הא-ל לצוות להאדם על עץ החיים לבל יקדים ויאכל ממנו וחי לעולם קדם שיאכל מעץ הדעת?"

תיאור קיומו של עץ החיים בגן בטרם נגזרה גזרת המוות מעוררת תמיהה בדבר תפקידו. אם אכן פריו טומן בתוכו את חיי הנצח, מדוע לא נאסרה האכילה ממנו מראש, כשם שנאסרה האכילה מעץ הדעת? התשובה שמציע ר' חיים בן עטר עונה גם לשאלת מעמדו של האדם לפני החטא ואחריו:

אכן להיות שקדם ה' וצוה לאדם על עץ הדעת לא חש ה' להאדם שיאכל מעץ החיים בין מצדו בין מצד המסית, בין מצדו כי הוא משלל מההכרה והידיעה לבקש תחבולות לעלות ברמי הצלחות גופיות.

מעלתו של האדם הראשון, כמי שנברא ב'צלם', מתבטאת בהיעדרה של כל תודעה הקשורה בהנאות חומריות והנאות הגוף למרות המרכיב החומרי שבו. לשיטת 'אור החיים', האדם נברא בדרגה גבוהה מזו של המלאכים, משום שהצו לא לאכול מעץ הדעת הציב בפניו אתגר לקדש את גופו החומרי ולהתעלות אֶתו לעולם הרוחני-נצחי, ואילו המלאכים, שנבראו בריאה רוחנית, נשללה מהם הבחירה החופשית, ולכן לא נקבעו להם משימות הכרוכות בשיקול דעת ובחירה רצונית, וכל תפקידם הוא לעשות את רצון בוראם.

לאתגר הגדול שהוצב לפתחו של האדם התלווה צו האוסר עליו לאכול מעץ הדעת כדי למנוע ממנו את הנטייה אל החומר ואל היחסיות שחכמת הטוב והרע עלולה להוסיף לו.⁸ הצו נקבע כלא-תעשה: "לא תאכל ממנו", ועל הפרתו נקבעה פעולת עשה: "פי פיום אֶכְלֶךָ מִמְנו מות תָּמוּת" (ב:ז). את השילוב הזה מגדיר ר' חיים בן עטר בהגדרה המשפטית הידועה: "והוה ליה כלאו הנתק לעשה שהוא התיקון", דהיינו: צו 'עשה' הבא אחר 'לא תעשה' פועל לתקן את ההפרה שב'לא תעשה', כמו 'ולא-תותירו מִמְנו עד-פֶּקֶר' (שמ' יב:י), ואם בכל זאת נותר ממנו, יהיה תיקונו בעשה: "והנתר ממנו עד פֶּקֶר באש תשרפו" (שם). משחטא האדם, נעשתה הנשמה שנפח בו ה', תכלית ה'צלם' וה'דמות', ככולה בגופו החומרי, ואין הגוף יכול להתעלות אֶתה לעולם הנצח. תקנתו של האדם לאחר שחטא מתמקדת בהצלת הנשמה והחזרתה לעולם הנצח תוך כדי ניתוקה מן הגוף החומרי. המוות הוא פעולת ה'עשה' שבאה להושיע את הנשמה, והוא תקנתו של האדם. לראיה מביא ר' חיים בן עטר את דמותו של אליהו הנביא שעלה השמימה בגוף ונשמה. עלייה כזאת מבטאת מצב של חטא תמידי⁹ ומניעת ההתעלות להנאה נצחית מגן עדן:

וצא ולמד מאלהו הנביא זכור לטוב. ועל ידי החטא נפסלה גויתו מהשגת עלות למקום קדוש וכשיהיה משלל אפשריות ההפרדה מהגויה, הרי הוא חסר השגת התעדנות הנצחי והערב המקוה. וכפי זה הגם שלא יצו האל להאדם בלתי אכול מעץ החיים, האדם מעצמו יפרש מחשש יום אוכלו מעץ הדעת שאם לא כן אין מציאות לתקן הלאו ונמצא האדם אבוד.

לשיטתו, המוות אינו עונש אלא חסד שעשה הקב"ה עם האדם כדי לתקן את קלקולו, ועדיין לאפשר לו להחזיר את נשמתו לכור מחצבתה ללא העול שמטיל עליה הגוף. על פי הסבר זה האתגר הגדול שהוצב לפני האדם – לקדש את החומר ולהתעלות אֶתו לחיי הרוח, לא הושג לאחר שבחר האדם גם בחכמת היחסיות (הטוב והרע) והטה את לבו אל הנאות הגוף והחומר. חסימת הדרך לעץ החיים מנעה מן האדם את שקיעתה של הנשמה בחומריות הגוף לנצח ושחרורה ממנו עם מותו.

עו"ד פינחס חליווה

המכללה האקדמית אשקלון

הדף מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע

⁸ עיינו רמב"ם, מו"נ חלק ראשון פרק א; פרק ז, חלק ג; פרק ח. היעדר תודעה זו, מסביר הרמב"ם, הוא אשר מנע את הידיעה על היותם ערומים, להבדיל מהראייה שהם ערומים.

⁹ אכן מדרשי חז"ל רבים מתארים את מצבו של אליהו הנביא ז"ל כמצב שצריך תיקון. ראו: ילקוט שמעוני, תורה, פרשת לך-לך, רמז עא; מדרש תהלים (בובר) מזמור קיז; מדרש זוטא, שיר השירים (בובר), פרשה ח.